

Írásjeltan és interdiszciplinaritás*

1. A magyar hagyományok szerint az írásjelhasználat problémái a helyesírásba tartoznak, s tulajdonképpen a helyesírásnak nem is a leglényegesebb fejezetét alkotják. Az írásjeltan helye és rangja Európában más. A németeknél, az angoloknál, a franciáknál és az oroszoknál a grammatikáknak van írásjeltan fejezetük, sőt ULRICH ENGEL a grammatikájában ki is mondja, hogy az írásjelek kérdése éppúgy a grammatikába tartozik, mint a szavaké és a mondatoké (ENGEL 1988: 819).

Nehéz a magyar hagyományokat megváltoztatni, s talán nem is szükséges, de fontos tudnunk, hogy az írásjelek és az írásjeltan nem csupán a helyesírással van szoros kapcsolatban, hanem egyéb nyelvészeti és más tudományágakkal is. A továbbiakban ezeket a kapcsolatokat fogom (a teljesség igénye nélkül) felvázolni, s néhány példával alátámasztani. A példáim nagy része azonban az írásjeltannak nem csupán egyetlen más tudományággal való összefonódását bizonyítja, hanem gyakran egyszerre több tudományterülettel való kapcsolatát is.

2. Az írásjeltannak a helyesíráson kívül a legszorosabb kapcsolata a grammatikával van, hiszen az írásjelek (mint közismert) jelölik a mondatfajtákat, a tagmondatok határát, szerepük van a halmazott mondatrészek elválasztásában, illetve összekapcsolásában, valamint az értelmezős szerkezetekben is. – Általában ennyi, amit az iskolában meg szoktak tanítani, pedig ennél sokkal árnyaltabban képesek az írásjelek a grammatikai-logikai viszonyokat jelölni. A gondolatjel például alkalmas az ellentétes mellérendelés kifejezésére, illetve az ellentét kiemelésére, például: *Erőteljes képet adott egy társadalomról – a világgéppel adós maradt* (Népszava 1984. január 7. 9); *Nem a közönség – a pék fizet a rossz kenyérért* (Esti Hírlap 1962. szeptember 1. 3).

A gondolatjel azonban nem csupán mellérendelő szintagma tagjai vagy mellérendelt tagmondatok között jelenhet meg. Ha az alany és az állítmány jelentése, hangulata ellentétben áll egymással, akkor is hatásos lehet a gondolatjel: *Az az ábránd – elenyészett; | Az a légvár – füstgomoly; | Az a remény, az az érzet, | Az a világ – nincs sehol!* – (Arany János: Visszatekintés); *S álmaimban a valóság | Tövisei – gyenge rózsák* (Arany János: A vigasztaló); *Földi lét – tűnő árnyjáték* (Vajda János: A Balaton partján).

A kettőspont az ok-okozati viszony kiemelésére igen hatásos. Ok-okozati viszony az általános felfogással ellentétben azonban nem csupán okhatározói alárendelés, valamint következtető és magyarázó mellérendelés esetén áll fenn, hanem egyéb esetekben is (vö. HAADER 1992: 97–104). Ezek közül már évszázadok óta gyakori a kettőspont az okhatározói alárendelő összetett mondatokban (*Félek: nem fogsz eljönni; Mikor látta: igen örült; Örüljetek: megjött a csomag; Mivel esik az eső: otthon maradunk*), a magyarázó és a követ-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 2006. december 12-i közgyűlésén.

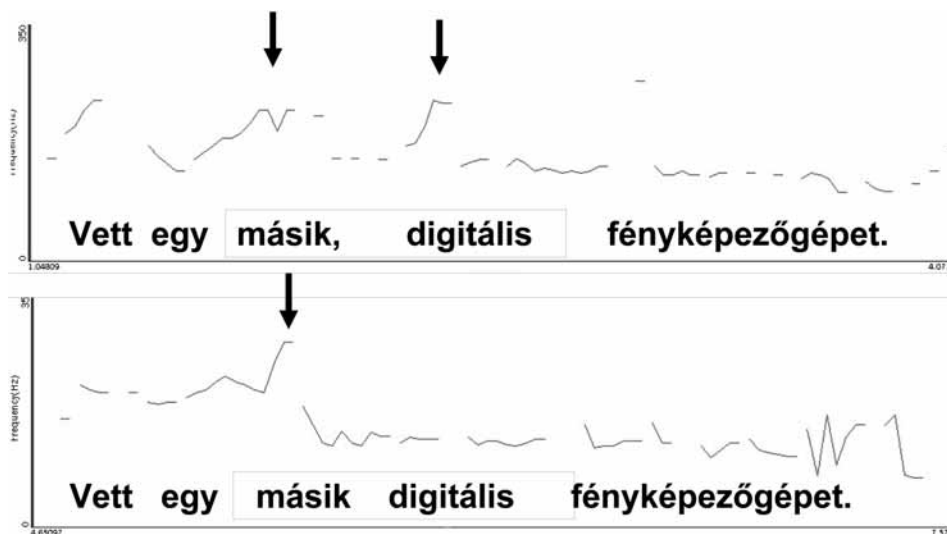
keztető mellérendelő összetétel tagmondatai között (*Nem megyünk kirándulni: esik az eső; Esik az eső: nem megyünk kirándulni*), valamint az elől álló időhatározói, feltételes és megengedő alárendelt mondatok után: *Mikor esik az eső: otthon maradunk; Ha ott fetrengnek lenn az utcaporba: | Boruljon rám, és óvjon átkarolva* (Ady Endre: *Az én menyasszonyom*); *Bár esik az eső: elindulunk*.

Az írásjelek alkalmasak arra is, hogy a mondatok úgynevezett szervesetlen részeit elválasszák a mondat szerves részeitől. – Mit jelentenek a szervesetlen részek? A mondattól elkülönülő szervesetlen részek nem grammatikai, hanem szemantikai és kommunikatív kapcsolatban vannak csupán a mondattal. Ilyenkor az elkülönülő (azaz előrevetett, közbevetett és hátravetett részek) gyakran a kettős közlés eszközei. A „szervesetlen, más nyelvi szférából származó rész”, mint ahogy a QUIRK–GREENBAUM-féle angol grammatika nevezi (1977: 459) kifejezheti a szerzőnek, a szöveg alkotójának a mellékes megjegyzéseit: a beszélőnek a közléssel kapcsolatos érzelmeit (*szerencsére, sajnós, ne adj Isten!*), értékelhetik a közlés valóságtartalmát (*igaz, valóban, lehet, láthatóan, kétségkívül, úgy hiszem*), vonatkozhatnak a gondolatok megformálására (*röviden szólva, egyszerűen*), a közlés eredetére (*azt mondják, a szóbeszéd szerint, úgy hírlík, mint kiderült, mint értesültem*), a közölt esemény előfordulására (*megesik, szokás szerint*), vagy lehetetnek a cselekményt továbbvivő fő résszel szemben a közönséghez fordulás, a figyelem felhívásának eszközei is (*hallod; látod; apropó; elnézést; ha hiszed, ha nem; mi tőrés, tagadás stb.*). FÓNAGY említi, hogy Leo Spitzert Proust zárójelei (a zárójelek köztudomásúan a közbevetés legkifejezőbb eszközei) kerek ablakocska emlékeztették, melyeken át az író bizalmasan közel hajol olvasójához (FÓNAGY 1977: 117–8).

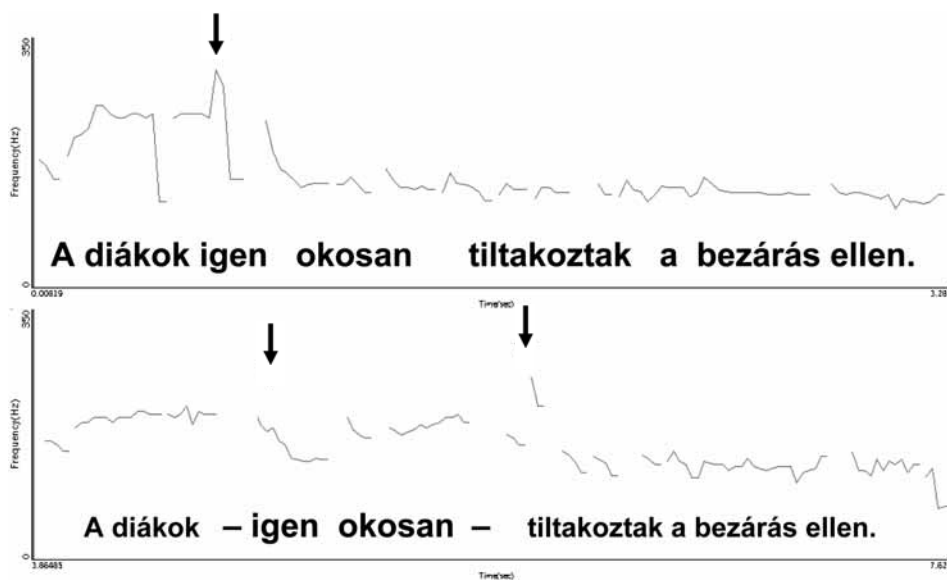
3. Szoros a kapcsolat az írásjelten, a grammatika és a szupraszegmentális fonetika között is, bár nem egészen úgy, ahogy régebben sokan feltételezték, tehát például, hogy a tagmondatok vagy a kötőszó nélküli egymásnak mellérendelt tagok közé azért kell írásjelet tenni, mert azokat a beszédben szünet választja el, vagy mert ott új dallamszakasz kezdődik. A kísérleti fonetikai vizsgálatok már régen bizonyították, hogy a szünet gyakran nem tagmondathatáron, hanem éppen a kötőszó után van (vö. pl. SALLAI–SZENDE 1975: 3, BERGER 1979: 203–22), vagy hogy a mellérendelő szintagmák közötti szünet megléte vagy hiánya függ a tagok grammatikai viszonyától is, például a *lisztet, cukrot, sőt vett* kapcsolatos mellérendelő szintagma tagjai között nincs szünet, de a *nem ő, a barátom jött el* kizáró ellentétes viszonyban álló tagok között van. Mindezt tudták a régiek is, hiszen abban az időben, amikor az írásjelhasználat elsősorban intonáció- és szünetjelölő volt, az írásjelet a tagmondathatáron gyakran elhagyták, viszont olykor a kötőszó után kitették. Ebben az időben éppen az írásjelhasználatnak a hangosítást, felolvasást irányító szerepe miatt viszont gyakran találunk írásjelet ott is, ahova a mai (főként grammatikai-logikai) írásjelhasználat alapján nem teszünk, bár a szupraszegmentális sajátosságok esetleg ezt indokolnák.

Az írásjelhasználat és a szupraszegmentális fonetika összefüggése tehát nagyon összetett probléma, és még további vizsgálatokat igényel. Most csupán két példával (1., 2. ábra) szeretném bizonyítani, hogy az írásjelek kitétele vagy hiánya (de a különböző megválasztása is) más-más szupraszegmentális megvalósítást kíván. Természetesen megfogalmazható ez fordítva is: az írásjelhasználatnak törekednie kell arra (természetesen a szabályok adta lehetőségeken belül), hogy a szupraszegmentális sajátosságokat a lehető legpontosabban tükrözze.

1. ábra
Vesszővel és anélkül

2. ábra
Gondolatjellel vagy anélkül

Az első ábra írásjeles és írásjeltelen megoldást állít szembe egymással: *Vett egy másik, digitális fényképezőgépet;* *Vett egy másik digitális fényképezőgépet.* Az egyik mondatban van vessző a *másik* szó után, a másikban nincs. Az első mondat jelentése: 'eddig nem volt

digitális fényképezőgépe, most vett egyet'. A másik mondat jelentése: 'volt már egy digitális fényképezőgépe, de most vett egy másikat is'. A két mondat jelentésének különbségét írásban a Ø, illetve a vessző, a megvalósításban a különböző intonációs megoldás mutatja, s természetesen a különböző szupraszegmentális sajátosságoknak különböző intonációs görbe felel meg. (A hangfelvétel és az elemzés az MTA Nyelvtudományi Intézetének fonetikai laboratóriumában készült, Kay Elemetrics CSL fonetikai jelfeldolgozóval.)

A 2. ábra két mondata: *A diákok igen okosan tiltakoztak a bezárás ellen; A diákok – igen okosan – tiltakoztak a bezárás ellen.* Az első mondat *igen okosan* részét nem választja el semmiféle írásjel a mondat többi részétől, a másodikban előtte és utána is van gondolatjel. Az első mondat jelentése: 'a diákok tiltakozása (tehát a mód) okos volt'; a második mondat jelentése: 'az a tény volt okos, hogy tiltakoztak'. A kétféle jelentésnek ebben az esetben is más írásjelezés felel meg, a meghangosításban pedig – mint a regisztrátumokon is látjuk – más-más a szupraszegmentális megvalósítás.

Az írásjeleknek tehát fontos szerepük van a hangosításban, illetve fordítva is igaz: a különféle szupraszegmentális sajátosságok különféle írásjeleket kívánnak.

4. Szoros kapcsolat az írásjeltan és a stilisztika között is. Ez azonban még az eddigieknél is összetettebb, hiszen a stilisztikával való kapcsolat gyakran nem nélkülözi a grammatikával, a szövegtannal, a jelentéstannal, sőt olykor a pszicholingvisztikával való kapcsolatot sem.

Az írásjeleknek a stílusban betöltött szerepével már többen is foglalkoztak, például: BAKOS (1978: 257–77, 1979: 185–9, 1981: 41–5), FÓNAGY (1977: 111–23), TÖRÖK (1968: 57–66, 1983: 97–142), ZOLNAI (1957: 89–102) stb. A kérdés alapos feldolgozása azonban még mind ez ideig nem történt meg, annak ellenére, hogy az írásjelek stilisztikája kimeríthetetlen forrása a kutatásnak. (A bécsi egyetem könyvtárában például számtalan írásjelhasználattal kapcsolatos disszertáció van, például az idézőjelek vagy a gondolatjelek stilisztikájáról.)

Az írásjelek elsődlegesen a megértést szolgálják, esztétikumná válhatnak azonban (az írásjeltelen szövegszerkesztéssel együtt), „amikor az író egyéni eszköznek tekinti [öket], és – elégtelennek érezve a leírt szónak önmagában való hatóerejét – tudatosan fokozni akarja írásjelekkel [ill. írásjeltelenséggel] a hatást, és öncélú érzelmekeltő eszköznek használja az interpunkciót” (ZOLNAI 1957: 89). Néhány példa az írásjelhasználat, illetve -elhagyás és a stilisztika összefüggésére.

Az írásjeltelen szövegek például sok mindent kifejezhetnek: a gondolatok szabad áramlását, egybefolyó sorozatát, a belső monológ jelleget stb. TÖRÖK GÁBOR szerint, ha költőink központozás nélküli verseit megfigyeljük, akkor két irányba is elindulhatunk; az egyik irány a szürrealizmus felé, a másik a többsíkúság felé vezet (TÖRÖK 1980: 97–102). Nagy Gáspár „Álom, téli kertnézőkkel” című versének írásjeltelensége például az álmoképek egymásba mosódását, szürrealizmusba illő sorjázását sugallja: *Almomban itt jártak valóban | itt toporogtak a havas kerti úton | de szinte könnyű nyári öltözetben | kabátot sálat sapkát feledve | mint akik csak beugrottak hozzám | téli kertnézőnek | rigótetőnek | fagyaratónak | lelkes hőszüretelőnek | víg éneket mondó | újévköszöntőnek.* [Mondat-záró pont az eredetiben.] – A másik irány a többszólamúság felé vezet. Itt példaként gyakran idézik Apollinaire verseit, például az „Égő” című versét, melyben szintén nemcsak stilisztikai, hanem grammatikai, szövegtani és jelentéstani funkciója is van a központozás elhagyásának, hiszen ezzel a verssorok átfedését, a gondolatok, mondatok egybemosódását, a többféle értelmezést éri el a költő: *S hátrálsz te is az életedbe vissza lassan s andalodva | Fülelsz a mély kocsmák ölén zengő cseh dallamokra | Ha mégy ép fölfelé a Hradzsín útjain s az alkonyat | kilobban...*

Érdekes azonban, hogy vannak olyan költők, akik éppen azt vallják, hogy az írásjelek elhagyásával lesz érthetőbb, világosabb a szövegük: *Elhagyom az írásjeleket | Nem szeretném, ha félreértenék hangsúlyaimat* (Sárándi József: Töredékek: Indoklás); *naponta pontok, vesszők, zárójelék szemetéből kell kikaparnom a lényeket* (Arató Károly: Hangszerelések).

Az írásjeltelen szövegszerkesztés ellentéte a széttagolás, azaz az olyan szövegszerkesztés, melyben a mondatokat, sőt sokszor a tagmondatokat is nem nyelvtani szerkezetük szerint tagolják, hanem lélektani, jelentéstani, stilisztikai okokból az intonáció többszörös lezárásával széttagolják (vö. DEME 1965: 296, NAUMOVICS 1983: 165–6, KESZLER 1977: 112–3). Ezt a széttagolást írásban legtöbbször ponttal jelöljük, például: *Csak ül. Meg bámul. Mint Pilátus macskája* (Szabó Pál: Talpalatnyi föld 1. Bp., 1974. 166); *Szeretne már menni. Amoda. Az igazi lakodalomba. Ahol muzsikások vannak, meg ahol lányok vannak* (i. m. 158); *El kell zárni a kéményeket és a kályhacsöveket. A vízvezeték. A szív. A pénztárcát. Az értelmet* (Nagy Lajos: El kell zárni a vízcsapokat! In: uő: Képtelen természetrajz. Bp., 1980. 157).

Az ilyen széttagoló szövegszerkesztés igen alkalmas például az élőbeszéd szaggatottságának visszaadására, de lehet az eszköze a tréfának és a gúnynak is. Ilyenkor, mivel a tréfának a fogalmi fordulatból származó csattanója az eltagolt mondatrészbe vagy mondatrészletbe kerül, a szünet fokozza a fordulat váratlanságát, a csattanó hatását. Például: *Az egyik elitelt [...] azért tölti itt a szabadidejét, mert megnézte, hogy a felesége mit forgat a fejében. Baltával* (Bonczi Géza: Levél a hosszú büntetésből. In: Rádiókabaré. Válogatás. Bp., 1984. 344); *A primás hozzám jön. Lehajol, és a fülembe húzza. A sapkámot* (uő: Hurrá, itt a jó idő! In: Rádiókabaré 2. Válogatás a Rádió Kabarészínházának műsorából. Bp., 1978. 96).

5. A grammatika, a jelentéstani, a pszichológia, az írásjeltan (az előbb már érintett stilisztikával) együttesen tudja megmagyarázni a kötőszó nélküli mondatfűzést is. Ilyenkor a hiányzó kötőszót egy írásjel helyettesíti. Az ilyen kötőszó nélküli mondatfűzés egyrészt a vers indulatosságát fokozza, másrészt a kötőszók mellőzése megmozgatja, logikai munkára kényszeríti, mintegy a költővel együtt való gondolkodásra készteti az olvasót (TÖRÖK 1968: 60). Például: *Most rezge megbánás fog át: [hiszen] | Várhatam volna még tíz évet* (József Attila: Talán eltűnök hirtelen); *...Te vacsorádat | hoztad el - [de] kértem én?* (József Attila: Kései sirató).

Vannak olyan versek, melyek egy egész sor (kötőszó nélküli, gondolatjeles) ellentétre épülnek, például Weöres Sándor „Tíz lépcső” című verse: *Szórd szét kincseid – a gazdagság legyél te magad. | Nyüdd szét díszeid – a szépség legyél te magad. | Feledd el mulatságaid – a vígság legyél te magad. | Égesd el könyveid – a bölcsesség legyél te magad. | Pazarold el izmaid – az erő legyél te magad. | Oltsd ki lángjaid – a szerelem legyél te magad. | Űzd el szájalmaid – a jóság legyél te magad. | Dúld fel hiedelmeid – a hit legyél te magad. | Törd át gátjaid – a világ legyél te magad. | Vedd egybe életed-halálod – a teljesség legyél te magad.*

A költők és írók olykor merész szóképek, hasonlatok és motívumláncolatok megalkotásához használják az írásjeleket. Például: *E mű meg álljon bevégezetlenül, | Intó rossz annak, aki nagyra tör. | Erőnk s gyöngénknek nagy kérdőjele.* (Madách Imre: Az ember tragédiája. IV. sz.); *Sóvárgom a halált, | bonyolult fogalmazású sorsom | felkiáltójelét, | a végső nagy igent* (Váci Mihály: Sóvárgom a halált). Ilyen Tandori Dezső (1938–) című verse is [melynek mottója: „(...) egyszer csak ringani kezd velünk, csak velünk! kifelé a ladik.” (Illyés Gyula)]: *Itt egyensúlyozok | egy gondolatjelen, | nem kérdés: „Átérek-e valahára...”! | Egy hídfő már amott | olyan szilárdan áll.*

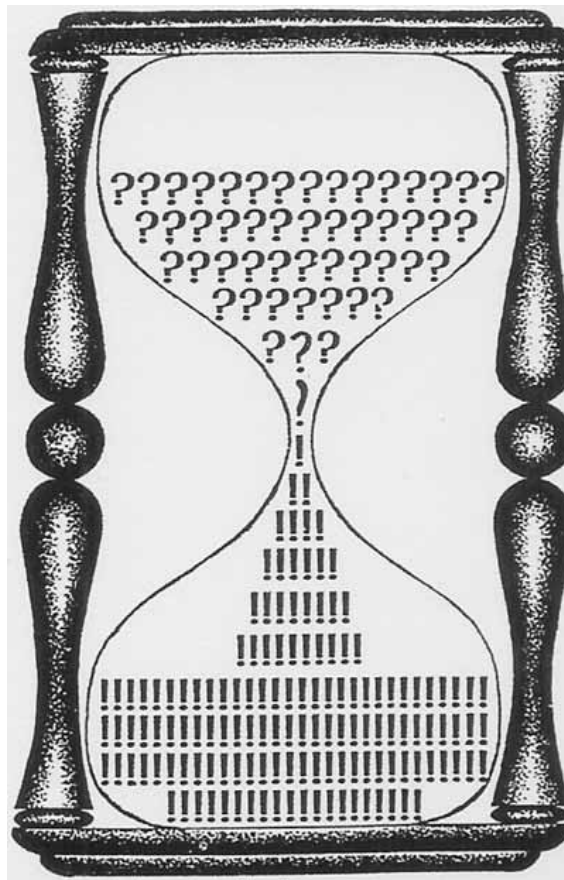
S álljon itt még néhány kommentár nélküli szellemes költői-írói megoldás (l. 3., 4. ábra):

3. ábra

Tóth László:
Idegen elem és terjeszkedés

4. ábra

Tóth László: Mi történik
a homokóra nyakában? __ II.

6. S végül nézzünk egy a nyelvudomány számára igen fontos, de nem nyelvészeti tudományágat, a p a l e o g r á f i á t . A paleográfia tulajdonképpen segédtudománya a nyelvtörténetnek, a történettudománynak és a kultúrtörténetnek is. A paleográfiai munkák (bár viszonylag szűkszavúan) foglalkoznak az írásjelek történetével is. S ez nagyon fontos számunkra, hiszen az írásjelek történetének ismerete segíthet a nyelvemlékek helyhez, időhöz, sőt olykor szerzőhöz vagy másolóhoz kötésében.

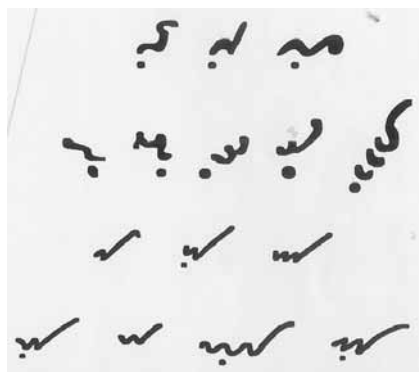
Sok mindenről lehetne és kellene ezzel kapcsolatban szólni: a különféle írásjelrendszerekről a görög Arisztophanész Bizantiosztól (az első írásjelrendszer kimunkálójától) az olasz Aldo Manuciókig (akik a modern írásjelezés megalkotói) vagy a különleges megoldásokat (például a kérdő ponton kívül kérdő vesszőt, kérdő kettőspontot és kérdő pontosvesszőt) ajánló Hainatzról stb. Az idő szűkös volta miatt azonban csak egy kérdést emelek ki: a kérdőjelekét.

Az első kérdőjelek a Karoling korban jelentek meg, s igen változatos formájúak voltak (5. ábra), és egyesek szerint (vö. pl. BERGER 1982: 9; GILLES 1987: 125–33) lehetséges,

hogy a hangjegyek elődeivel, az úgynevezett neumákkal együtt (esetleg azok egyes típusai-
ból) keletkeztek. – A különféle formájú Karoling kérdőjelek használata gyakran jellemző
volt egy-egy kolostorra; így a kérdőjelhasználat (természetesen más írásjel-használati sajá-
tosságokkal együtt) felhasználható kor- és helymeghatározásra (VEZIN 1980: 181–96).

5. ábra

Karoling kérdőjelek

A kérdés különféle jelölése más esetekben is lehet kor- és helymeghatározó. Jó példa erre a *beneventán* kéziratok kérdésjelölése. A beneventán írás dél-itáliai partikuláris írás, mely valószínűleg a beneventói és a capuai longobard hercegek nótáriusai által használt *litterae communaeből* alakult ki. A beneventán írás végleges kifejlődése a montecassinói scriptorok érdeme, de ezt az írást használták és terjesztették a Cava dei Tirreni, S. Maria Abameta, S. Sofia a Benevento, Bari s az Adria túlsó partján Zára és Spalato scriptóriumai is. Montecassino szerepe annyira túlhaladja a többi írásközpont jelentőségét, hogy voltak törekvések, hogy neve az írás elnevezésében is szerepeljen. Montecassino a VI–XIV. századból 800 pergamenkódexszel rendelkezik. Ezek közül 232 beneventán írásos, a IX–XIV. századból (MEZEY 1964: 454–7).

A beneventán írás egyes korszakaiban nem volt egyforma a kérdő mondatok jelölése. A IX. századig egyformán zárták a kijelentő és a kérdő mondatokat (ponttal vagy ponttal és virgulával). A IX. század végén megjelent (s még a XIII. században is használatos volt) egy, az arab kettes számjegyre hasonlító jel a kérdő mondatokban (*quid ergo de te digne dicam* :↗). Ezt a kérdőszós kérdő mondatokban a kérdőszó fölé írták. Az úgynevezett predikatív kérdésekben (a kérdőszó nélküli kérdésekben) pedig a fölé a szó felé, amelyik a kérdő hangsúlyt hordozta. Ezek a jelek azonban nem kérdőjelek, hanem a görög hangsúlyjeleknek megfelelő jelek voltak (ezt bizonyítja az is, hogy előfordultak olykor megszólítások fölé is). A fölülr írt kettes hasonlított a görögök sor fölé írt ὀξεῖα-jához, melyet a görögök nominális (kérdőszós) kérdések jelölésére használtak, de olykor a felkiáltás, a panasz, a megszólítás hangsúlyos voltának jelölésére is. Elképzelhető, hogy mivel a beneventán zónában sok görög szerzetes élt, a beneventán hangsúlyjelek (olvasási jelek) a görögből származnak. A X. század végétől a mondat végére is tettek különböző formájú „kérdőjeleket”. A XI. században három pontot (O), két pontot hajlított vonallal (:↗), nyújtott pontot, felül hullámos vonallal (↗) vagy két pontot omegával (Ω). A XII. és a XIII. században pedig fordított cirkumflexszerű jelet (↖) használtak a kérdő mondat végén (LOEW 1914: 236).

Érdekes a vizigót emlékek kérdőjelezése is. A vizigótnak (nyugati gótnak, toledóinak) nevezett írás az az írástípus, mely Hispániában a koraközépkorban, a vizigót hódítás után keletkezett és terjedt el. A VIII. századtól kezdve volt használatban, egészen a XI. század végéig. 1091-ben ugyanis egy Lyonban tartott zsinat elrendelte, hogy a scrigák a liturgikus könyveket ezentúl ne vizigót írással írják, hanem – mint mondták – „gall” írással.

A vizigótok ugyancsak megkülönböztettek nominális és predikatív kérdést. A nominális kérdés utolsó szava fölött circumflex állt kérdőjel szerepben (\wedge), a predikatív kérdések után pedig (\surd) alakú kérdőjelet tettek.

A Karoling írásjelek, valamint a beneventán és a vizigót jelek mellett a cisztercita és a karthauzi írásokban megjelent két zenei természetű jel is: a punctus elevatus (\prime , \mathring{a} , \mathring{y}) és a punctus circumflexus (\mathring{N} , $\mathring{7}$). A punctus elevatus még a XIII–XIV. században is előfordult. Egyrészt a rövid szünet jele volt, másrészt a ritmusváltást jelölte, de jelölhette a kérdést és versekben a rímelő sorokat is (BISCHOFF 1986: 225). A punctus circumflexus jelölhetett félhosszú szünetet és mondatzárást, a nyugati gót kéziratokban pedig kérdőjelként is használták.

Mindezek az európai példák igen érdekesek; számunkra azonban ennél még sokkal fontosabb, hogy milyen tanulságokkal szolgálnak a magyar kérdőjelek.

A korai latin nyelvű kéziratokban nincsenek kérdőjelek. A latin nyelvű kódexek kérdőjelei Karoling kérdőjelek (l. 6. ábra).

A magyar nyelvű kódexek különféle kolostorokban keletkeztek, s írásjelhasználat, valamint kérdőjel-használat szempontjából bizonyos mértékig különböznek egymástól. Ezek közül a ferences, a domonkos és a karthauzi kódexek a legjellegzetesebbek. Ferences kódexek: Guary-kódex (1495 e.), Nádor-kódex (1508.), Nagyszombati Kódex (1512–1513.), Lobkowicz-kódex (1514.), Weszprémi-kódex (XVI. sz. e. n.), Sándor-kódex (XVI. sz. e. n.), Bod-kódex (XVI. sz. e. n.), Lázár Zelma-kódex (XVI. sz. e. n.), Simor-kódex (XVI. sz. e.), Debreceni Kódex (1519.), Vitkovics-kódex (1525.), Miskolci Töredék (1525.), Teleki-kódex (1525–1531.), Székelyudvarhelyi Kódex (1526–1528.), Kazinczy-kódex (1526–1541.), Tihanyi-kódex (1530–1532.), Kulcsár-kódex (1539.). Domonkos kódexek: Birk-kódex (1474.), Winkler-kódex (1506.), Példák könyve (1510.), Margit-legenda (1510.), Cornides-kódex (1514–1519.), Gömör-kódex (1516.), Jordánszky-kódex (1516–1519.), Domonkos-kódex (1517.), Kriza-kódex (XVI. sz. e.), Virginia-kódex (XVI. sz. e.), Krisztina-legenda (XVI. sz. e.), Könyvecse (1521.), Horváth-kódex (1522.), Érsekújvári Kódex (1529–1531!), Thewrewk-kódex (1531.). Karthauzi: Erdy-kódex (1526–1527.).

A domonkos kódexek írásjelhasználat a legegyszerűbb. A legtöbben csupán egy írásjel (pont, kettőspont vagy virgula) van, több funkcióban, s nincs bennük bekezdést jelölő fordított P, sem kérdőjel. Ezeknek a kódexeknek a rendszeréből kilóg a Birk-kódex, melyben van egy punctus elevatus formájú kérdőjel, valamint van benne circumflex formájú tagolójel is (7. ábra). Ennek az oka az – mint ahogy LÁZS SÁNDOR (2006: 337–55) kifejti –, hogy a ciszterciek korábban említett interpunkciós rendszerét 1256-ban a domonkosoknál is kötelezővé tették a latin nyelvű liturgikus iratokban, s a latin regulák fordításakor a fordító, Váci Pál megpróbált ragaszkodni ezekhez a korábbi előírásokhoz. (Egyébként a kódex második felében már csupán virgulákat találunk.)

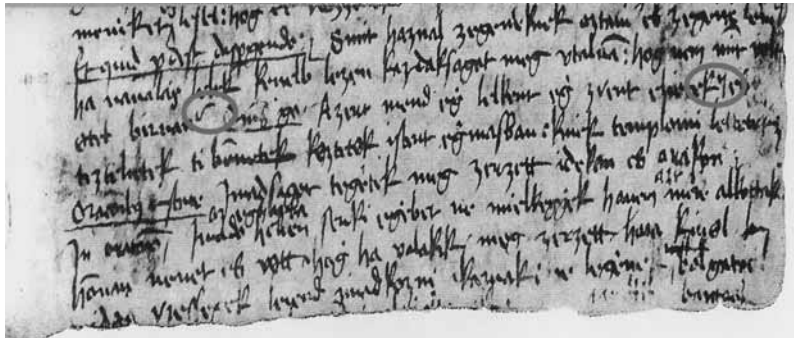
6. ábra

Anonymus Gesta Hungarorumának (XIII. sz. eleje) 5r lapja

ceperunt. Dux uero alius cum adiutor erat cum suis armis in
 ducis ordinata acie. super equum suum sedendo. ibat huc et il
 luc exhortans suos milites. et facto imperio. stetit. inter om
 nes suos. et dixit eis. O scythici et commuliones mei uiri
 fortissimi memor estote initium uicis uestrae quam dixistis.
 pro terra quam ualere possidetis. armis et bello queretis. Ego
 nolite timere. de multitudine ruthenorum et cumanorum. qui
 assimulantur nostris canibus. Nam canes statim ut audiunt
 uerba dominorum suorum. nonne in timorem uertuntur? Qui uerum non
 ualerit in multitudine populi. sed in fortitudine animi. In uel
 citis quam unum leonem. et ceruos in fugam uertit. ut dicit quidam
 philosophus. et his omnia dixi uobis. Quis enim
 potuit contra tanta militum scythiarum? Hunc darium regem
 plethra scythiarum in fugam diuertit. et sic cum timore et
 maxima epitudine fugit in persiam. et perdidit ibi octo
 ginta milia hominum. Aut nonne cyreni regem plethra
 scythiarum cum trecentis milibus exciderunt. Aut nonne mag
 num alexandrum filium philippi regis et regis olympicis.
 qui multa regna pugnando subiugauerat. ipsum etiam
 scythiarum imperium fugauerunt. Unde strenue et fortiter
 pugnant contra eos. qui assimulantur nostris canibus. et sic multa
 tudine eorum timeamus. ut moscas multitudine. hoc au
 dientes milites abni ducis. multum se exhortati. statim
 que sonuerunt tubas bellicas per partes. et conmixta est u
 traque acies hostium. ceperuntque pugnare acriter inter se.
 et interficiebant plurimum de ruthenis et cumanis. Pre
 dicti uero duces ruthenorum et cumanorum. uidentes suos de
 ficere in bello. in fugam uersi sunt. et pro salute uite
 sperantes in ciuitatem Ryeu intrauerunt. Alii dux
 et sui milites persequentes ruthenos et cumanos us
 que ad ciuitatem Ryeu. et tanta capita cumanorum. Al
 ium ducis milites mactabant. tanquam crudas canibus.
 Duces uero ruthenorum et cumanorum in ciuitatem ingressi.
 uidentes andriam scythiarum. qui uerum remanserunt.

7. ábra

A Birk-kódex 1a lapjának részlete

8. ábra

A Miskolci Töredék 2v lapja

imkepen vrad ielus ut etienlege
 kozot, inest lac qinaga el gagar
 tatot tamhtuamitp es felebarati.
 tpe. ehy sot gonoz embozoktpe
 meg koznekeztet, Byonaba
 gyemhog azt mondod nekje,
 Oh vram iesus cristus, imkepen
 vhz il igen meg vradatuan es
 meg galaxatuan. hol vamat
 tamhtuamid es fele baratid. Oh
 en egyetlen egyem vram iesus, Oh
 en kinalt kepen valo qzpmem
 es tanaz adom. Mit teget, mikor
 latlac teydet ckepeni allanod
 es ianosnar azt mondod, ki ne
 talantan akor ielenen valas Oh

9. ábra

A Guary-kódex 121. lapja

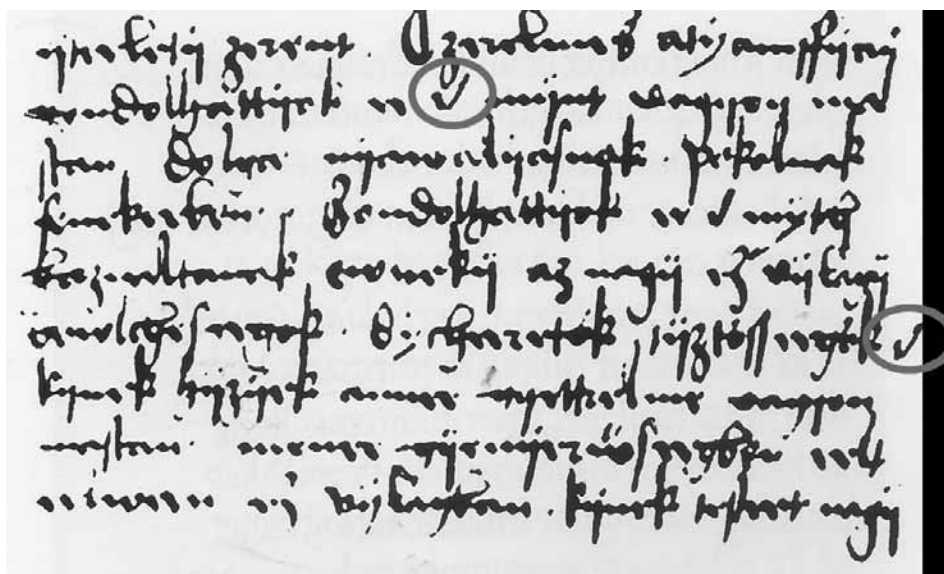
mert semmi embort ol' igiton melroua nē tezon
 isteni malasztat es egeb zent auandoknat ve
 telere mint mindoncoro valo halaadas Azert
 valaki istēnet malasztat kuaāna es az oroc ha **†nag**
 zaba nag erdomel atar mēnie tehat sohha v
 zaiabol ki ne zatajigon az zent halaadas mert ha
 ig nē leuend tehat halgussad zent geigoz doctort
 Nem melto az istēnet igert auandocara ki nē mit mond
az halalatā
sageol
 ad halat az v veth auandocaruol **†** Harmad kep
 pen kel az imadsagnac lenm reualo igekozet
 tel De te kezdened azt tartozike embor mindon
 coro az imadsagna igekozmi auag nē. **†** Kez fel
 zent thamas docto: es vj mod hog az imadsagba
 harom keppē valo igekozet raigon. Elso ez ki uje
 kozettel embor az imadsagot auag az zolosmat el
 kezd araz hog ammuel tartozic istēnet az meg
 fizessē ez eten imadsagna nē ziasoz coronked az
 reualo igekozet mert az elso igekozetnet ereie ki
 uel el kezdote az imadsagot mindonostul erdomos
 se tezi az imadsagot pelda melle Embor el indul
 romaba iduossageiet nē gondola zonetlen azt hog
 houa megjon auag mert megjon de az elso igekozet

A ferences kódexeknek, s ezeken belül különösen a klarissza kódexeknek sokkal tarkább az írásjelezése, itt-ott van példa következetlen kispont-nagypont vagy kisvirgula-nagyvirgula használatra is, de általában ezekben a kódexekben több írásjel fordul elő (például virgula és pont vagy virgula, pont és kettőspont), és használatuk sem következetes. Gyakran van bennük bekezdést jelölő nagy fordított P és kérdőjel is, melynek formája egy balra nyitott, jobb oldalra dőlő félkör, alatta ponttal (8. ábra). A klarissza kódexek közül kilóg a Guary-kódex a különleges punctus elevatus formájú kérdőjellel (9. ábra). Ennek oka talán hasonló lehet a Birk-kódexszel kapcsolatban mondottakkal. A Guary-kódex ugyanis a korai kódexeink közé tartozik, s vallásos elmélkedéseket tartalmaz, melyeket az óbudai klarisszák rendi fegyelmének helyreállítására írtak (illetve fordítottak).

Fontos kultúrtörténeti emlék az Érdy-kódex, melyben tipikus, jobbra dőlő, pipa alakú karthauzi kérdőjelek találhatók (l. 10. ábra):

10. ábra

Az Érdy-kódex 574. lapjának részlete

A kódexek kérdőjeleivel kapcsolatban említést érdemelnek a Bécsi kódex kérdőjelei, melyek maihoz hasonló, igen nagy méretű kérdőjelek (11. ábra). Ezek igen gyanúsak, hiszen a Bécsi kódex az egyik legkorábbi kódexünk, a mai formájú kérdőjelek azonban nálunk csak a XVI. század közepén jelentek meg. Ha megnézzük ezeket a kérdőjeleket, akkor úgy tűnik, mintha utólag lennének beszorítva a szövegbe. (Ezt a feltevést azonban még bizonyítani kellene, többek között a szöveg és az írásjelek tintájának az összehasonlításával, grafológiai érvekkel stb.)

11. ábra

A Bécsi kódex néhány kérdőjele (133., 247., 259., 260., 274. lap)

Dicitur Theobaldus rex anglie
 et dicitur habuisse unum filium
 et fuit illi ipse huiusmodi et
 dicitur huiusmodi huiusmodi
 dicitur huiusmodi huiusmodi
 dicitur huiusmodi huiusmodi
 dicitur huiusmodi huiusmodi

Mest me er ki megen o laut heler a a
 zal a megnomoga földes magassagit a
 megemeztetnet palatta valo heger a vol
 ger elmettetnet mikent viuz tornes ornaia
 tol mikent viuz ki elfolnar mel fogbe aed
 a Jacobnar fetezetessigibey a a a a a
 nar bime a a a a a a a a a a a
 Canaria e a a a a a a a a a a a
 ga kende a a a a a a a a a a a
 mikent kuelkuel a a a a a a a a a a a

a a vilagr meidener o heme labyor a a a
 tallank dalttar ornaia elot ki a a a
 mel tallank daltta ki a a a a a a a a a
 megfellemtetnet a a a a a a a a a a a
 torito a a a a a a a a a a a a a a a
 rementetel a a a a a a a a a a a a a

F. am

A: Belne vegyetez az ellentétet a helyre
 seccseger azt gondolom az ellentétet a
 vegyetez nem tanad fel kétség gondolatom
 helyre mert mint a tünstet egymással egybe
 fonodna ruga az egybe inotna eueidegeger
 megmestere nomal poridra azisaggal tel-
 les De belne az ellentétet mint ki az gonoffa

Ahabur

A meghalodna madjan földén bori
 Ahdne a földön haraggat imog vian
 auag a földön te haraggat e auag a
 tengerben te meltatunk dudu e k fel

7. Mint látjuk, az írásjeltannak legalább annyi köze van a grammatikához, a mondatfonetikához, a stilsztikához, a jelentéshez, a szöveghez, sőt olykor a pszicholingvisztikához is, mint a helyesíráshoz. Az írásjeltan azonban nem csupán a nyelvtudomány szám-talan ágát szövi át, hanem része a kultúrtörténetnek is. A központosítás jeleinek tanulmányozása igen fontos, hiszen megkönnyíti a szövegek helyes, pontos megfejtését, s elősegíti az írásbeli emlékek időhöz és helyhez kötését, forrásaik felkutatását, esetleg szerzőjük vagy másolójuk személyének meghatározását.

Az előadás a kérdés összetett volta miatt csupán pillanatképeket tudott felvillantani, ezért a mondandóm végére leginkább a három pont illene. Lehet azonban, hogy jobb lenne

megfogadnom a Czigány Lóránt (A központozás ars poetikája: Kortárs 44/7: 46) írásában szereplő öreg papnak a tanácsát, aki a novíciusokat az írásjelezésre oktatta a három pontról a következőket mondja: „A három pont a legnagyobb gyarlóság, a bűn melegágya. Sunyi és alattomos módon arra utalunk vele, amiről egyébként hallgatunk. [...] Fiatal testvéreim az Úrban! Ha három pontot akartok tenni a szövegbe, azonnal vonuljatok vissza a cellátokba, zúdítsatok a nyakatokba egy kupa hideg vizet, vegyétek elő a korbácsot, s azzal addig ütlegeljétek magatokat, amíg a három pont utáni vágy le nem csillapodik lelketekben. Csak utána ragadjatok ismét pennát...”

Hivatkozott irodalom

- BAKOS JÓZSEF 1978. Az írásjelek stilisztikája és retorikája. Magyar Nyelvőr 102: 257–77.
- BAKOS JÓZSEF 1979. A száműzött írásjelek. Magyar Nyelvőr 103: 185–9.
- BAKOS JÓZSEF 1981. A kérdőjelek poétikája. Magyar Nyelvőr 105: 41–5.
- BERGER, DIETER 1979. Zum Komma im Deutschen und seiner Behandlung im Fremdsprachenunterricht. Annales Univ. Sci. Budapestinensis. Sectio Linguistica 10: 203–22.
- BERGER, DIETER 1982. Komma, Punkt und alle anderen Satzzeichen². Dudenverlag, Bibliographisches Institut, Mannheim–Wien–Zürich.
- BISCHOFF, BERNHARD 1986. Paläographie des römischen Altertums und des abendländischen Mittelalters. Erich Schmidt Verlag, Berlin.
- DEME LÁSZLÓ 1965. A mondatok egymáshoz kapcsolása a beszédben. Magyar Nyelvőr 89: 292–302.
- ENGEL, ULRICH 1988. Deutsche Grammatik. Julius Gross, Heidelberg.
- FÓNAGY IVÁN 1977. Írásjel. In: KIRÁLY ISTVÁN főszerk., Világirodalmi Lexikon 5. Akadémiai Kiadó, Bp. 111–23.
- GILLES, A. V. 1987. La ponctuation dans les manuscrits liturgiques au moyen âge. Lessico Intellettuale Europeo 41: 113–33.
- HAADER LEA 1992. Az okhatározói mondat problematikája az ómagyar korban. In: KOZOSCSA SÁNDOR GÉZA – LACZKÓ KRISZTINA szerk., Emlékkönyv Rác Endre hetvenedik születésnapjára. Bp. 97–104.
- KESZLER BORBÁLA 1977. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: RÁCZ ENDRE–SZATHMÁRI ISTVÁN szerk., Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Tankönyvkiadó, Bp. 111–33.
- LÁZS SÁNDOR 2006. A Birk-kódex keletkezése. Irodalomtörténeti Közlemények 337–57.
- LOEW, ELIAS AVERY 1914. The Beneventan Script. Oxford.
- MEZEY LÁSZLÓ 1964. Paleográfia. A latin írás története. Könyv- és oklevélpaleográfiai áttekintés. Tankönyvkiadó, Bp.
- NAUMOVICS, ANNA NIKOLAJEVNA 1983. Szovremennaja russzkaja punktuacija. Viszsaja Skola, Minszk.
- QUIRK, RANDOLPH – GREENBAUM, SIDNEY 1977. A University Grammar of English. Longman, London.
- TÖRÖK GÁBOR 1968. A líra: logika. Magvető–Tiszatáj, Bp.
- TÖRÖK GÁBOR 1983. A pecsétek feltörése. Magvető Könyvkiadó, Bp.
- SALLAI JÁNOS – SZENDE TAMÁS 1975. A szünet mint funkció. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 143. Bp.
- VEZIN, JEAN 1980. Le point d'interrogation, un élément de datation et de localisation des manuscrits. L'exemple de Saint-Denis au IXe siècle. Scriptorium 34: 181–96.
- VEZIN, JEAN 1987. Les divisions du texte dans les Évangiles jusqu'à l'apparition de l'imprimerie. Lessico Intellettuale Europeo 41: 53–68.

ZOLNAI BÉLA 1957. Látható nyelv. In: Uő, *Nyelv és stílus. Tanulmányok.* Gondolat Kiadó, Bp. 53–107.

KESZLER BORBÁLA

Punctuation and interdisciplinarity

Although the study of punctuation is part of orthography in terms of the tradition in Hungary, its place and prestige is quite different in other countries of Europe. In the English, German, French, Russian, etc. traditions, punctuation constitutes a chapter of grammar. However, the study of punctuation is also closely related, in addition to grammar, to other linguistic disciplines such as suprasegmental phonetics, stylistics, textology, semantics, psycholinguistics, etc. Furthermore, it is not only intertwined with those numerous branches of linguistics but is also part and parcel of cultural history. The talk surveys all those interdisciplinary aspects of the study of punctuation, albeit making no claim for completeness, and supports its statements by examples. Finally, the author argues that the study of punctuation marks is important as it facilitates the correct and accurate interpretation of texts, and advances the localization early written documents in place and time, the exploration of their sources, and sometimes even the identification of their authors or copiers.

BORBÁLA KESZLER

Interkulturális nyelvészet: problémavázlat

1. Témafelvetés, feladatmeghatározás és célkitűzés. – Bár MALINOWSKI (1944: 5), a brit szociálantropológia megalapítója már több mint hat évtizede azt jósolta, hogy a jövő nyelvészetét a kultúra jegyében művelik, egészen a közelmúltig alig néhány kutató jutott el egy valóban „kultúráközpontú” nyelvtudományi paradigma felvetéséig. Így a nyelvek kulturális kötődése iránti markánsabb nyelvészeti érdeklődés (azzal a továbbmutató céllal, hogy egy ezirányú átfogó – többé-kevésbé autonóm – rész tudományt hozzon létre, csak néhány éve, jobbra áttételesen és csak kisszámú publikációban figyelhető meg. Megjegyzendő: csak viszonylagos autonómiáról lehet szó, hiszen a nyelvészet egyik alaptétele manapság mindenképpen arról szól, hogy „hálózat és nem autonómia” (vö. FINKE 2002: 39).

Úgy tűnik, míg a „modern” periódus az *izmus*-ok sokaságát termelte ki, addig az ún. posztmodern az *inter*-ek korszaka lett (vö. BORS 2003: 47); az „interkulturalitás” mint gondolati-filozófiai konstrukció fénykorát éli. „Interkulturális” diszciplínák egész sorát említhetjük, például interkulturális médiatudomány, interkulturális filozófia, interkulturális teológia, interkulturális pszichológia, interkulturális neveléstudomány, interkulturális nyelvpedagógia, interkulturális hermeneutika, interkulturális publicisztika, interkulturális stílus kutatás, interkulturális germanisztika, interkulturális gender kutatás, interkulturális/transzkulturális pszichiátria, interkulturális szociológia, interkulturális etika, interkulturális esztétika, interkulturális kommunikáció, illetve interkulturális gazdasági kommunikáció vagy interkulturális tudományos kommunikáció, interkulturális közgazdaságtudomány, interkulturális menedzsment, interkulturális marketing, interkulturális etnológia, interkulturális meditáció, interkulturális ikonográfia, sőt interkulturális büntetőjog, interkulturális nemzetközi büntetőjog, valamint interkulturális depressziókutatás vagy akár interkulturális fogászat; a hivatkozásokat és adatokat valamennyi fenti (rész) tudományhoz l. FÖLDES (2003: 21 kk.). Nem minden alap nélkül pellengérez ki PFEIFFER (2002: 151) minden elképzelhető téma „inter-